

Маја Пан¹
Филозофкиња и независна истраживачица

Научни рад
UDK 305-055.2(497.1)
Примљено: 26.5.2022.

Ревидирана верзија: 23.10.2022.
Одобрено за штампу: 24.10.2022.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.29.2022.09>

TRANS FEMINISTIČKE KOALICIJE NA POSTJUGOSLOVENSKOM PROSTORU: KA FEMINISTIČKOJ RADIKALNOJ SOLIDARNOSTI²

Apstrakt: Nedavno je na postjugoslovenskom prostoru izbio sukob između radikalnih feministkinja koje isključuju trans osobe (TERF) i onih koje ih podržavaju, što je ukazalo na neophodnost artikulacije trans feminizma kao gorućeg pitanja ovdašnjeg feminističkog pokreta. Ka takvoj feminističkoj orijentaciji krećem se putem dve refleksije: jedna se tiče predmeta feminizma, a druga istorijskog lezbejskog iskustva „uključivanja” u feminizam. Kao što je lezbejstvu trebalo vremena da transformiše feminističku politiku i postane prepoznato kao „legitiman” predmet feminističke emancipacije, danas isto važi za transrodnost i trans osobe. Tvrdim da se feministička radikalna solidarnost ostvaruje kroz otvorenu, liminalnu koncepciju roda koja u subjekt feminizma uključuje trans žene. Pojam feminističke radikalne solidarnosti ispitujem na osnovu devet intervjuua sa sedam cis-rodnih lezbejskih aktivistkinja, jednom nebinnarnom i jednom dženderkvir osobom s postjugoslovanskog prostora. Zaključujem da iskustvo borbe (post)jugoslovenskih lezbejskih feministkinja za solidarnost – a ne puko normativno „uključivanje” – treba ugraditi u trans feminizam. Na taj će način trans feminizam postati sastavni deo ženskih studija, trans žene će biti prepoznate kao predmet feminizma, a trans osobe prihvaćene kao naše političke i lične saveznice.

Кljučне речи: feminizam, lezbejski aktivizam, solidarnost, TERF, postjugoslovenski prostor

Trans feminističke koalicije na postjugoslovenskom prostoru: Ka radikalnoj feminističkoj solidarnosti

Nedavno je i na postjugoslovenskom prostoru izbio sukob između radikalnih feministkinja koje isključuju trans osobe (TERF) i onih koje ih podržavaju, inače decenijama prisutan u zapadnim feminističkim inicijativama (Bakić 2020; Bilić, ovaj temat; Enke 2012; Straub i Epstein 1991; Stryker i Bettcher 2016). Ova tenzija učinila je artikulaciju trans feminizma gorućim pitanjem ovdašnjeg feminističkog pokreta (Kändler

¹ mr.maja.pan@gmail.com

² Ауторка је приредила измењен превод њеног чланка објављеног у часопису *European Journal of Women's Studies* (First published online March 24, 2022; <https://doi.org/10.1177/13505068221087335>). Преведени текст су рецензирали домаћи рецензенти који су га, уз одређене сугестије, препоручили за штампу. Овде га објављујемо под ознаком „научни рад”, без квалификације „оригинални”.

2013; Koletnik 2014; Sekulić 2019; Čolović et al. 2020). Taj zadatak je naročito važan u kontekstu kapitalističkih preplitanja s repatrijarhalizacijom (Burcar 2015), rastućom društvenom i moralnom kontrolom žena, jačanjem ekonomskih i političkih pritisaka na žene i LGBT osobe, podstaknutih globalnim usponom populističkih „antirodnh ideologija” (Kuhar i Paternotte 2017; Zaharijević 2019). Dovoljno je pogledati napade vlasti na prava žena i transrodnih ljudi širom centralno-istočne Evrope (International Federation of Human Rights 2018: na internetu; Transvanilla 2020: na internetu; Pan 2021, 2022) da bi se shvatila neophodnost radikalne solidarnosti koja bi se suprotstavila brisanju trans iskustva. Optužbe da trans žene preuzimaju feminističke organizacije, tuku feministkinje, siluju druge žene ili koriste „neodgovarajuće” toalete (u kontekstu Velike Britanije, trans-isključivi stavovi takođe se označavaju kao rodno kritički feminizam; vidi: Burns 2019; Jones i Slater 2020, Pearce et al. 2020), teško da imaju bilo kakav značaj za postjugoslovenski politički milje. Ipak, na ovakve stavove se nailazi u aktivističkim sporovima koji se uglavnom putem društvenih mreža vode protiv ozbiljno marginalizovane trans populacije (vidi Bilić, ovaj temat).

Ovaj tekst dovodi u vezu *rod* i *solidarnost*, odnosno povezuje feminističku solidarnost s trans identitetom (Bettcher 2014b) dajući centralno mesto onima koji nepokolebljivo sprovode rodno varijantne i trans-inkluzivne feminističke politike i programe. Vođena željom da doprinesem razvoju feminističkih i trans aktivističkih koalicija, razgovarala sam s feminističkim aktivistkinjama u nameri da na osnovu njihovog iskustva istražim kako se može postići solidarnost s društvenom grupom koja nije uvek identična njihovoj i da li se takva praksa može konceptualizovati kao *feministička radikalna solidarnost*.

Neodložna potreba za ovom vrstom solidarnosti upućuje na neslaganja među rodnim filozofijama koje su u temeljima feminističkih politika. Bavljenje „epistemologijama i praksama koje proizvode rod” (Enke 2012: 1) podrazumeva spremnost da promišljamo značenja „ženskosti” na nove načine. Imajući u vidu te probleme, u prvom delu rada osvrćem se na neke od feminističkih teorija o samom subjektu feminizma. U drugom delu koncentrišem se na postjugoslovenski prostor sa željom da pokažem da su lezbejske feminističke aktivistkinje tokom osamdesetih godina prošlog veka nastojale da *lezbejstvo*³ stave na političku agendu feminističkog pokreta. Tvrdim da su bili potrebni vreme i trud kako bi lezbejstvo bilo prepoznato kao legitiman učesnik u projektu feminističke emancipacije, pa je sada red na trans osobe da prođu kroz isti proces. Posle metodoloških napomena, izlažem rezultate istraživanja i ukazujem na izazove s kojima su se postjugoslovenske lezbejske, kvir i trans feminističke aktivistkinje susretale u borbi za solidarnost s trans osobama. Tvrdim da, umesto da budu prepreka, lezbejska i kvir feministička, pa čak i radikalna feministička teorija i iskustva, mogu biti presudni u nastojanju da se *inkluzija* za koju smo se kao lezbejke (zajedno sa hetero-saveznicama) borile u feminizmu, naposljetku stavi u službu ideje da je trans feminizam takođe sastavni deo ženskih studija, da su trans žene subjekti feminizma, a trans osobe naši politički i lični saveznici.

³ Pojam „lezbejstvo” u skladu je s načinom na koji se primenjuje u Olasik (2015), kao i u Bilić i Radoman (2019). Upotrebljavam ga umesto patologizacijom i/ili ideologijom opterećenog pojma „lezbijizam”.

O feminističkoj solidarnosti

Pitanje „šta je žena?” jedno je od centralnih tema feminizma. Pošto je odgovor do današnjeg dana otvoren, feministička solidarnost nema jasno teorijsko utemeljenje, odnosno često je teško ostvarljiva u praksi. Kako onda teorijski utvrditi da je feministička solidarnost između cis i trans osoba moguća? Da li je pitanje neuhvatljivosti subjekta feminizma povezano i s propustima feminističkih „talasa” da se pozabave osama moći kakve su rasa, klasa, kolonijalne i nacionalne pripadnosti, (nehetero)seksualnost?

Da bi lezbejke bile priznate kao subjekti feminizma sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka na Zapadu, lezbejske feministkinje insistirale su na solidarnosti sa ženama, s obzirom na to da su i same bile dvostruko potlačene (Rich 1979; hooks 1984; Bunch 1987). U borbi za vidljivost lezbejki i njihovu angažovanost u feminizmu posebno su bile uticajne aktivistkinje za prava crnih žena i lezbejske feminističke aktivistkinje kao što su Charlotte Bunch, Rita Mae Brown, Adrienne Rich, Audre Lorde, čija se dela već od početka 90-ih prevode u postjugoslovenskim republikama (Đurić 2011).

Kako bih osnažila argument da su borbe lezbejki i trans žena za uključivanje u feminizam slične, oslanjam se na tezu Monique Wittig (1992) o tome da lezbejke nisu žene, jer ne ispunjavaju uslov ulaženja u heteroseksualne odnose s muškarcima. Čini se da je taj stav, s jedne strane, suprotan inače uobičajenoj ideji uključivanja na temelju moći, tj. inkluzije, engl. *trans inclusion*, ko ima moć da ikoga uključuje u kategoriju „žena” ili u feminizam, i da dovodi u pitanje lezbejsku feminističku solidarnost zasnovanu na ženskom identitetu (tj. pitanje ko se uključuje u kategoriju „žena” ili u feminizam na osnovu kojih kriterijuma), s druge. Samu ideju „uključivanja” u feminizam kritikujem zbog toga što ona podrazumeva razliku u moći, odnosno postojanje autoriteta koji odlučuje šta i ko se u/isključuje. Imajući to u vidu, predlažem i istražujem koncept *radikalne solidarnosti* zalažući se za *prihvatanje* umesto pukog *uključivanja*.

Naime, negativna tvrdnja Wittig da lezbejke nisu žene može se proširiti na tvrdnju da trans žene takođe nisu žene, jer ne ispunjavaju uslov za naturalizovane i esencijalističke odnose s rodom/u rodu. Ako je tako, onda su trans feministkinje u istoj istorijskoj poziciji kao i lezbejke koje su se borile, i još se bore, za feminističko savezništvo. U tom smislu, moglo bi se tvrditi da je ono što je interpolno za pol, transrodnost za rod, a lezbejstvo (i biseksualnost) za heteroseksualnost. Ovde rod i seksualnost, dakle, imaju potencijal za pružanje otpora, jer do izražaja dolaze njihova dekonstruktivna značenja (za remetilački potencijal pojma „lezbejka”, vidi Pan, citirano u Puača 2006; za narušavanje hegemonističkog rodnog značenja *trans* i *interpolno*, vidi Bettcher 2015). Drugim rečima, konstitutivni raskid roda i seksualnosti s binarnošću je politički relevantan za oslobođenje i emancipaciju (Lugones 2008), jer oni nisu vezani samo za ideju dekonstrukcije roda, već i za mogućnost njegove promene (gender change). Ako se rod može menjati, to znači da je on kao kategorija ne-esencijalan, pa se i subjekt feminizma ukazuje kao liminalan i potenci-

jalno transgresivan. Od monolitnog koncepta „žene”, politički bi bio važniji koncept koji bi doprineo feminizmu kroz koalicione i liminalne prakse (Bettcher 2015; Moya 1997).

Štaviše, detaljniji uvid u ukrštanja naturalizacije žene s klasom i delovanjem kapitalizma ukazalo bi na dublju društvenu i ekonomsku hegemoniju. Arruzza (2013: 86) tvrdi kako je odnos između roda i klase posebno relevantan u eri u kojoj globalni kapitalizam menja odnose između porodice, seksualnosti i proizvodnje: „društveni i ekonomski faktori povezani s proizvodnjom, eksproprijacijom i distribucijom viška i radne snage, a ne s biologijom, ključni su u objašnjavanju porekla ugnjetavanja žena”. Lociranje porekla ugnjetavanja žena u biologiji, a zatim i stav po kom se biologija smatra ekskluzivnim označiocem identiteta pod kojim se ujedinujemo (naturalizacija) mora da se problematizuje ako želimo da smanjimo klasni i rodni jaz i osiguramo interseksionalnu osetljivost feminizma. Nedostatak konsenzusa oko toga šta je predmet feminizma i dalje, dakle, ostaje osnovni nerešeni problem koji se odražava u neujedinjenim strategijama i koalicijama protiv patrijarhalnih rodni binarnosti.

Povrh toga, feministkinje ne mogu da se usaglase da li se neko rađa kao žena ili se ženom postaje. Imaginarni utopijski konceptualni prostor koji je Wittig kreirala svojom izjavom dalje se otvorio s De Lauretis (1990; 2003) i njenim razlikovanjem naglašavanja između „Ženom se ne rađa, ženom se postaje” Simone de Beauvoir i izjavom Monique Wittig „Ženom se ne rađa” (izvorno naglašavanje).

Skoro iste reči, a ipak tako velika razlika u značenju – da ne kažem, tolika polna razlika. Kada Wittig premešta naglasak s reči *rađa* na reč *žena* citirajući De Beauvoir, ona priziva ili imitira heteroseksualnu definiciju žene kao „drugog pola” istovremeno destabilizujući njeno značenje i premeštajući njen afekat (de Lauretis 2003: na internetu).

Deluje da su stanovišta radikalnih feminističkih aktivistkinja koja se drže rod-nog esencijalizma i nepromenljivosti roda kao društvene i lične kategorije, motivisana podržavanjem istorijskih i aktuelnih feminističkih napora na polju borbe protiv ugnjetavanja žena, koga god da ta kategorija obuhvata i politički predstavlja u datom trenutku. U skladu s nekim feminističkim autorkama inspirisanim dekonstrukcijom (Butler 1999; Preciado 2018), može se tvrditi da se naši polni i rodni sistemi ne mogu konceptualizovati kao čvrst binarni stub. Isto važi i za one trans feminističke stavove koji tvrde da je medicinska regulacija transrodnosti jedan od glavnih načina na koji društvo pokušava da izbriše trans ljude gurajući ih u rodnu binarnost (Bettcher 2014a). Rodni model koji je „izvan binarnog” ne poništava one trans osobe ili lezbejke koje se identifikuju kao muškarci ili žene, već se fokusira na potencijalno brisanje onih identiteta koji okupiraju binarnost prikazujući se kao da su strukturno dihotomni i nepromenljivi. Ako žene nisu binarni pandan muškarcima, onda promena žene u muškarca i obrnuto ne implicira iskorenjivanje „izvornog” roda, već promenu strukturalnog mesta i stabilnosti nečijeg roda (Pan 2014). Inspirisana lezbejskom seksualnošću, de Lauretis (1990) tvrdi da moramo da naučimo da sebe posmatramo kao „ekscentričan subjekat” – dakle, subjekt ekscentričan u odnosu na heteroseksualne, tradicionalne kodove tela i jezika.

Ekscentrični subjekat odlikuje se dvostrukim izmeštanjem: prvo, psihičko izmeštanje erotske energije na figuru koja prevazilazi kategorije pola i roda, figuru koju Wittig naziva „lezbejka”; a drugo je samoizmeštanje ili deidentifikacija subjekta od kulturnih pretpostavki i društvenih praksi koje prate kategorije roda i pola (de Lauretis 2003: na internetu).

U tom pogledu lezbejke i trans osobe, tela, materijalnosti, suočavaju se sa istim teorijskim i praktičnim anti-opresivnim feminističkim zadatkom – pronalaženjem odgovora na pitanje *Šta je žena?*.

Prevazilaženje postjugoslovenskih i rodnih granica

Isključivanje trans osoba na postjugoslovenskom prostoru podseća na način na koji su lezbejske feminističke aktivistkinje bile umešane u procese razbijanja heteronormativnosti u feminističkom pokretu drugog talasa u kontekstu u kom su se sudarali seksualna prava, antinacionalizam i rat (Hughes et al. 1995; Iveković 2005; Miškovska Kajevska 2017; Špehar 1994).⁴ Zbog nevidljivosti delovanja feministkinja lezbejki u humanitarnoj pomoći i mirotvorstvu pre i tokom rata, bilo je neophodno da se lezbejske aktivistkinje založe za uključivanje lezbejki kao političkih subjekata u feministički pokret kojem su već davale snažan doprinos. Danas nailazimo na istorijski i konceptualno sličan zadatak u vezi sa učešćem trans osoba i transfeminizmom kao feminističkim aktivizmom i politikom.

U Jugoslaviji i na postjugoslovenskom prostoru, lezbejske feministkinje koje su bile istaknute u nekim od mnogobrojnih feminističkih inicijativa, morale su da se bore za to da se vidljivost lezbejki smatra feminističkim pitanjem (Pamuković i Dobnikar 2009). „Granica” između privatnog i javnog umnogome je doprinela lezbejskoj nevidljivosti unutar pokreta koji je počeo da puca u vreme osnivanja prvih lezbejskih organizacija od 1985. godine. Na četiri jugoslovenska feministička skupa održana u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani u periodu od 1987. do 1991, bilo je više poziva da se lezbejke podrže u stvaranju grupa, mreža i razmeni informacija širom Jugoslavije (Pamuković i Dobnikar 2009; Živković 2015). Bilo je i poziva da se novim ustavom zabrani diskriminacija žena i muškaraca na osnovu seksualne orijentacije. To govori i želja za feminističkom politikom koja bi priznala lezbejstvo kao deo svoje agende i borila se za lezbejska prava od 1997. godine, o čemu mogu da svedočim na osnovu svog angažmana u postjugoslovenskom lezbejskom feminističkom aktivizmu.

Štaviše, u dokumentima koja su lezbejske feministkinje pisale u formi izjava na jugoslovenskim feminističkim skupovima, može se primetiti očekivanje da će lezbejstvo, kao feministički subjekt, prestati da bude predmet interesovanja samo lezbejskih feministkinja, već da treba da ga prihvate i feministkinje koje nisu lezbejke. Istovremeno, (post)jugoslovenske lezbejske feministkinje tražile su da feminizam, kao borba za prava žena, uključi lezbejske aktivistkinje koje još nisu bile lez-

⁴ Revidirana verzija teksta Lepe Mladenović, Beleške feminističke lezbejke za vreme rata, napisanog u Beogradu 1996/97. godine, pojavila se u Bilić i Janković 2012.

bejke feministkinje (Oblak i Pan 2019). Iako su se seksualno razlikovale od drugih feministkinja, lezbejke (i biseksualke itd.) tražile su solidarnost sa feministkinjama na osnovu rodnog identiteta i ljudskih prava, to jest prava na seksualni izbor koje je bilo odjek preovlađujuće globalne lezbejske feminističke teorije iz sedamdesetih. Ponovno brisanje lezbejstva pokazalo se posebno relevantnim u mizoginim kontekstima rata koji „stvora prioritet potreba za opstanak” (Mladenović 2012: 129; vidi i Mladenović 2016) i u kojem su mnoge lezbejske feministkinje, iako nisu bile vidljive kao lezbejke, doprinele miru i angažovale se zajedno sa heteroseksualnim ženama (Bilić 2020). Borba lezbejki da budu prihvaćene kao „prave feministkinje” u nekim feminističkim krugovima i dalje traje, dok se nevidljivost lezbejki upliće u opciju isključivanja trans osoba tako što se lezbejka promovira kao politički „pravilna” pozicija žene naspram trans osobe kao „pogrešne”.

Diskusije o postjugoslovenskoj interseksionalno-osetljivoj feminističkoj saradnji, obeležene iskustvom rata, često su se bavile pojmom *granica* (Zaharijević 2012; Iveković 2005), koji bi se u kontekstu ovog teksta mogao odnositi na rodnu promenljivost i kategoričku liminalnost. Unutar trans aktivističkih grupa, pojam granice je prisutan u tekstovima o rodu i seksualnosti, a prekoračenje rodni granica istaknuto u brojnim feminističkim aktivističkim, teorijskim i umetničkim praksama (Poštić i Hodžić 2005; Puača 2006; Gržinić i Stojnić u Kosmala 2014; Gržinić 2018). Osim univerzalnih filozofskih stavova o normativnom subjektu feminizma, za postjugoslovenski prostor politički su važna iskustva feminističkog antimilitarizma (vidi Kašić 2015; Lazić i Urošević 2016), socijalistički antipaternalistički konteksti u okviru aktivizma za prava LGBT populacije (vidi Bilić i Kajinić 2016) i potraga za lokalnim i regionalnim savezima sklopljenim kroz feminističke angažmane započete u prvoj deceniji 21. veka (Poštić et al. 2006).

Metod

Da bih stekla uvid u to kako je koaliciona feministička solidarnost artikulisana na postjugoslovenskom prostoru, u maju 2020. sproveda sam ukupno devet polustrukturisanih intervjua sa feminističkim aktivistkinjama: šest cis lezbejki, jednom cis biseksualnom ženom, jednom dženderkvir osobom i jednom nebinarnom osobom iz Severne Makedonije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Svih devet aktivistkinja* su dugo uključene i u LGBTQ (ili samo lezbejske i feminističke) grupe ili organizacije, nevladine organizacije i pripadaju generaciji srednjih godina. Intervjui su se odnosili na proces prihvatanja sopstveni roda i seksualnosti, razmišljanja o aktivizmu i problemima koji prate inkluziju trans osoba od početka prve decenije 21. veka.

Svrha odabira „pro-trans” feminističkih aktivistkinja, umesto trans feministkinja, bila je u pružanju prostora onim feminističkim aktivistkinjama koje se ne identifikuju kao trans i koje bi, upravo iz biseksualne i lezbejske feminističke perspektive, mogle da pruže detaljnije uvide u koncept radikalne solidarnosti koji sam im tokom intervjua predstavila. Osim njihovih iskustava, zanimalo me je kako razumeju kon-

cept roda i kako to utiče na njihovu feminističku praksu. Cilj ovog članka nije da istražuje postojeće konflikte, te stoga nije dat direktan glas feminističkim aktivistkinjama koje ispoljavaju TERF stavove, niti sam bila zainteresovana za istraživanje konfliktnih odnosa često povezanih sa istaknutim akterkama kako na ranom tako i na savremenom postjugoslovenskom feminističkom (lezbejskom) aktivističkom prostoru (Bilić i Milanović, ovaj temat; Bilić, ovaj temat).

Rezultati

Koncept feminističke radikalne solidarnosti koji sam predložila sagovornicama ispostavio se kao produktivan i intrigantan; budio je mišljenja i emocije u vezi s radikalnim feminizmom i TERFizmom, te iskustva koje sam grupisala oko tri preovlađujuće teme. Te tri teme, obuhvaćene naslovima odeljaka preuzetim iz intervjua, pokrivaju sledeće aspekte: razumevanje roda od strane aktivistkinja; načine upotrebe iskustava različitosti u aktivizmu i njihovo povezivanje sa širom potrebom feminizma za inkluzivnošću; i radikalne prakse uključivanja i s njima povezane izazove (na primer, sigurni prostori, feministička prihvatilišta za žrtve nasilja).

Kao brodovi u noći: Aktivistički sukobi unutar feminizma

Radikalnu politiku i shvatanja radikalne solidarnosti aktivistkinje tematizuju u obliku kritičke samorefleksije i samopreispitivanja. U razgovoru o postjugoslovenskim feminizmima i trans pitanju, jedna od sagovornica je kroz metaforu izrazila svoje viđenje dugotrajnog procesa uključivanja trans osoba u feminizme: „Naši feminizmi su bili kao brodovi u noći”. To se odnosi na pitanje o zajedničkim premisama koje bi mogle da ujedine ili razdvoje različite feminizme. Radi se o važnosti teorijske navigacije kao neke vrste satelitske komunikacije koju vredi koristiti kod plovidbe, pogotovo onda kad se golim okom ne vidi putanja drugih brodova i mogućnost sudara je veća. Po rečima iste feministkinje i LGBTIQ aktivistkinje:

Problem je uvijek bio u tome kako se spol račva, jer ljudi to računaju drugačije i strukturiraju drugačije. Ako se račva samo na muški i ženski, već tu odmah postoji problem. Ako se račva na fleksibilniji način, onda tu već postoji prostor i za puno drugih ljudi koji jednostavno obitavaju u tom prostoru. (intervju s LS⁵)

Uopšteno govoreći, sagovornice vide politički potencijal za koalicionu solidarnost u „širokom razumevanju roda”. Ipak, složile su se da je raniji feminizam bio izuzetno važan. Nedavni napadi na prava na abortus i nametanje tradicionalizma ženama u zemljama sa autoritarnom vlašću (Mađarska, Poljska, Rusija) to indirektno pokazuju: ista ideologija koja napada LGBT osobe napada(la) je (istorijski) takođe žene. Ovde se čini da su pluralitet polazišta i epistemička vrlina (epistemic virtue)

⁵ U zagradama su dati identifikacioni kodovi, a ne inicijali učesnica istraživanja.

koju je Medina (2013: 186–216) nazvao „metalucidnost” implicirani u samom subjektu, a sam se feminizam praktikuje kao zasnovan na solidarnosti. U principu, rezonovanje ispitanica može se predstaviti ovim stavom:

Kao feministkinja, uključujem trans osobe; naravno, moramo biti inkluzivne. Ne možemo se vratiti nekoliko generacija unazad da bismo se svele na pol, polne karakteristike i na vaginu, to je prevaziđeno. Takođe ne vidim poentu u tome da među organizacijama na postjugoslovenskom prostoru formiramo različite frontove, ili još gore, u vraćanju na proveru pola, ne, ne, ne. Trebalo bi da se ujedini u solidarnosti, zaboga jer, na kraju krajeva, svi vodimo istu borbu! (intervju s LA)

Ipak, svest o strukturnoj rodnoj hijerarhiji zasnovana je na uvidima o performativnom funkcionisanju moći i odbijanju da se stvori monolitno, odnosno biološki orijentisano sestrinstvo kao temelj za feminističku solidarnost i otpor. Sagovornice podržavaju stav da nas nepromenljiva kategorija roda neće zaštititi od kapitalističkog patrijarhata koji ga zapravo i proizvodi kao naturalizovanog i fiksiranog onemogućavajući emancipaciju. Stoga, aktivistkinje pozivaju na dublji strukturalni pristup obeležen radikalnom solidarnošću:

Zakonski se bavimo zločinima iz mržnje kada je u pitanju nasilje nad trans osobama, dok se nasilje nad ženama posmatra u porodičnom kontekstu. Ali tu bi zapravo mogao postojati prostor za solidarnost i za to nam treba sveobuhvatniji pristup. Jer imamo iste neprijatelje, najčešće i iste uzroke, pa hajde da vidimo šta možemo da učinimo zajedno! (intervju s LE)

Sagovornice izražavaju stav da je intersekcionalna feministička solidarnost pitanje odgovornosti kako za LGBT prava, tako i za prava žena, na primer abortus. Generalno podržavaju premisu da što su društveni stavovi opresivniji prema trans i LGB osobama, to su opresivniji za žene i obrnuto.

Činjenica da su bili potrebni vreme i trud kako bi lezbejstvo dobilo status feminističkog pitanja u intervjuima je često indirektno povezana sa feminističkim isključivim stavovima o identitetu:

Feminizam se pozicionirao kao moralni sudija. Okrenula sam se feminizmu da bih pobešla od moralnih osuda svoje porodice, ulice itd. Moramo da se borimo za svoj položaj u okviru feminizma, jer je pravedno to što radimo. (intervju s LI)

Ali na čemu se takva „proširena” solidarnost može zasnivati, osim na pravednosti? Svesne činjenice da im to što su lezbejke daje ozbiljan društveni i politički uticaj, većina aktivistkinja uspeła je da potkrepi svoju solidarnost ne samo političkim uverenjem, nego i zasnivanjem na vlastitom iskustvu rodne i polne različitosti:

U detinjstvu meni je rodno izražavanje bilo takvo da svi mislili da sam dečak, a onda su u javnim prostorima počeli da me utišavaju kao ženu. I jedno i drugo su za mene ženska iskustva. Danas me većina ljudi, na primer po izgledu, ne bi smatrala lezbejkom. Svesna sam da mi s jedne strane moj rodni izraz potencijalno nudi privilegiju, a da mi s druge strane otvara nove slojeve, nepravdu i gomilu drugih stvari. (intervju s LE)

Naravno, u feminizmu treba odlučiti ko je pravi subjekt feminističke politike, a ko nije. Ali ne bi trebalo da postoji autoritet koji odlučuje o tome ko spada u kategoriju žene.

Ma koliko to bilo kontradiktorno, bitno je – posebno u vezi s često spominjanim problemom „nestanka lezbejki” zbog „prelaska u trans” – da se potrudimo da vidimo maglovite granice između identiteta, a ne biološki jaz među njima. Takav pristup bi mogao doprineti prihvatanju i poštovanju trans osoba i otklanjanju utiska o *brisanju lezbejskog identiteta*:

U našu grupu i programe dolazile su buč lezbejke koje su, takoreći, „živele kao muškarci” i bile su integrirane u svoje zajednice kao neka vrsta muškarca. To je olakšavalo prihvatanje trans identiteta, pa su komentari usmereni protiv trans osoba bili sporadični. (intervju s BJ)

Ideja infiltracije koja se pretežno javlja u odnosu na trans žene pretpostavlja jasno određene i normativne rodne granice. Dok neke feminističke aktivistkinje njihovo zamaglivanje ne vide kao dobrodošlu, već kao preteću mogućnost, moje sagovornice smatraju da nespojivost rodnih percepcija vodi isključivanju trans osoba iz feminizma, jer čak i njihova dekonstrukcija značajnije ne ugrožava cis rodnu normu. Ako želimo da se bolje nosimo s navodnom invazijom „trans-ideologije”, koja je potencijalna pretnja našim lokalnim i regionalnim feminističkim postignućima, prvo moramo biti u stanju da je kontekstualizujemo:

Ovaj sukob oko uključivanja/isključivanja trans osoba započeo je među nevladinim organizacijama u kontekstu njihovog kapitalističkog korporativnog sistema finansiranja. Druga važna tačka u tom sukobu je osećaj traženja zasluga; da se prepozna koliko su starije aktivistkinje učinile za lezbejke, za žene tokom svih ovih godina. A onda su trans i kvir osobe srušile ta dostignuća za nekoliko godina, i odjednom je njihov aktivizam postao nekako suvišan i previše isključiv. Pametnije nevladine organizacije proširile su svoje polje rada na različite opresije. Zato smatram da je taj sukob snažno ukorenjen u trvenjima između nevladinih organizacija i politika finansiranja. (intervju s LT)

Zbog traženja zasluga za aktivistička dostignuća, važno je pronaći zajedničke tačke usred društvene i političke raspršenosti, na primer u vezi s nevidljivošću lezbejki i trans osoba, pri čemu je i jednim i drugima potrebna uzajamna podrška, tj. radikalna solidarnost.

Čini mi se da lezbejkama i trans osobama nedostaje pozitivna vidljivost u javnosti. U mejnstrim kulturi vidimo da su trans žene prikazane u kontekstu seksa, što je pre dvadeset godina važno i za lezbejke. Osnovale smo svoju lezbejsku organizaciju naročito da bismo promenile percepciju o lezbejkama kako bi prestali da ih posmatraju očima strejt muškaraca. Budimo realni, trans žene danas takođe nemaju skoro nikakav prostor da se pozitivno izraze u raznim oblastima. (intervju s LA)

Otvorenost za propitivanje i promenu

Na pitanje o problemu uključenosti trans osoba i/ili lezbejki u feminizam, jedna sagovornica je upotrebila metaforu kapije (feminizma) koja mora ostati otvorena za dalje samopreispitivanje, bez obzira na poteškoće. Što se tiče nasilja, među ispitanicama postoji konsenzus da trans osobe ne treba da budu isključene iz podrške i solidarnosti koje postoje među lezbejkama.

Tokom feminističkog festivala u susjednoj postjugoslavenskoj zemlji držale smo transparent: „Trans žene su naše sestre”. Zaista je tužno što nemamo vidljivih trans feministkinja. Nažalost one nisu dovoljno osnažene da se pojave, i za to će biti potrebno nekoliko generacija trans feministkinja, isto koliko je trebalo i cis ženama. (intervju s LA)

Za nas trans pitanja nisu bila u žiži, iako smo bile svesne da je politički jasno da su ona deo naših pitanja, da smo na istoj strani. Kao i gejevi, i trans osobe su deo toga. Noću su kod nas dolazili pretučeni gejevi tražeći sklonište, a kada smo prešle da radimo u javnom prostoru, bilo nam je važno da obeležimo TDOR (Dan sećanja na ubijene transrodne osobe). Ako mi to ne uradimo, ko će? (intervju s BJ)

Nasuprot brisanja lezbejki i isključivanja trans pitanja u nekim feminističkim organizacijama, oba citata upućuju na važnost političke odgovornosti u odnosu na spektar rodne i seksualne pripadnosti. Istorijski gledano, čini se da su razne vrste „uljeza” uzrokovale probleme feminizmima i predmet feminizma morao je da se „zakapija”. U prvom talasu su muškarci feministi – koji „ne mogu biti feministi po definiciji” – smatrani tim uljezima. U drugom talasu su ti uljezi bile lezbejke – koje se „prema ženama ponašaju kao muškarci”. Trenutno se trans žene smatraju uljezima u feminizmu – jer se „pretvaraju da su žene a zapravo su muškarci”. Čini se da je čuvanje kapije (gatekeeping) jednako bitno i u savremenim lezbejskim i/ili feminističkim sigurnijim prostorima. Jedna rodno nebinarna osoba je opisala kako taj širi dugoročni proces funkcioniše u njihovoj grupi:

Kada smo osnivale svoju lezbejsku feminističku grupu, raspravljale smo o tome koliko bi se članice bezbedno osećale kada bi im se priključila trans žena. Osećale bi se ugroženo od cis muškarca jer, muškarac je muškarac, rekle su. Posle nekog vremena zaključile smo da smo otvorene za lezbejke, trans žene, trans muškarce i nebinarne osobe. Suština je u tome da, ako se makar jedna žena ne oseća bezbedno, moramo to da poštujemo i nastavimo da razgovaramo sve dok ne dođemo do konsenzusa. (intervju s NB)

U tom smislu, praksa sigurnog prostora je važna platforma za učenje (kao što pokazuje gornji primer procesa koji je vodila nebinarna osoba i u kojem se unapred debatiralo is/uključivanje) gde su osobe bezbedne i mogu slobodnije razmišljati o rodu i takođe dobiti podršku zajednice za promene svojih ubeđenja. Istovremeno, ispitanice su ukazale na potrebu za separatizmom i bezbednim prostorima kako bi se izgradile političke prakse *odozdo prema gore*. Separatizam ovde funkcioniše kao „nagomilavanje”, neophodna organizacijska i zajednička bezbednosna mreža koja štiti od nevidljivosti lezbejki, biseksualnih, a posebno trans lezbejki, koje su najniže pozicionirane u političkoj hijerarhiji.

Radikalne feminističke prakse zbrinjavanja snabdele su lezbejke dragocenim veštinama stvaranja sigurnih prostora koji ciljaju dalje od uključivanja, ka prihvatanju. Sagovornice ističu da takvu praksu uzajamne brige i deljenja treba proširiti i na trans NVO. Neke aktivistkinje imaju iskustva s prihvatilištima za žene i decu žrtve porodičnog nasilja i pružaju podršku trans ženama. Ipak, usred aktuelnih praksi neprihvatanja trans osoba u prihvatilišta, koje su sve sagovornice pomenule, treba promisliti i izbegavati probleme koji se odnose na pristupe ponekad više orijentisane na principe, a manje na zajednicu. Zahtev za uključivanje trans žena u sigurne

kuće, koji se uglavnom rešava na nivou zastupanja, ne podstiče trans grupe da bliže sarađuju na širem pitanju nasilja nad ženama, poput nasilja u partnerstvu ili pitanja pristanka. Osim toga, nekim aktivistkinjama je teško da ubede aktivistkinje koje više od dvadeset godina rade u oblasti nasilja nad ženama da treba da rade drugačije. To rezultira različitim stavovima o tome da li lezbejke i trans osobe treba da budu uključene u postojeće oblike podrške ili treba osmisliti nove:

Ovo konkretno pitanje je veoma složeno. Znamo da mnoge osobe smatraju i prisustvo lezbejki maskulinijeg izgleda u prihvatilištima problematičnim. Stoga, treba da razvijamo svoje zahteve u okviru postojećih službi koje bi bile dostupne i trans ženama i lezbejkama. Ali ne na isključiv način, inače ćemo izostaviti nebinarne osobe i trans muškarce. Ovakvi zahtevi se moraju rešavati holistički. Svesna sam da je neke zahteve lakše ostvariti zakonski nego u praksi. Službe su poprilično esencijalističke i deluju veoma zaštitnički prema cis ženama. Uostalom, da li je iko ikada pitao cis žene i trans žene gde i s kim bi se osećale najbezbednije? (intervju s LT)

Čini se da su do sada samo aktivistkinje u Severnoj Makedoniji uspele da osnuju prihvatilište koje prima i trans osobe. To je usluga koju nudi LGBT, a ne ženska organizacija. Međutim, u vezi s pomenutim pristupom odozdo nagore, sve intervjuisane aktivistkinje pozivaju prihvatilišta na otvorenost. Po rečima sagovornice iz Severne Makedonije:

Godine 2012/13. otvorile smo prostor pošto nam je bio preko potreban. Postojale su samo kafeterije, a na žurkama je vladala velika klasna segregacija, nisu svi mogli da uđu. Naš centar je bio otvoren za sve. U to vreme slučajno smo pronašle snimak na jutjubu, jedna osoba je kačila objave o svojoj tranziciji, stupile smo u kontakt s njom. Došla je s drugaricom i počele su da dolaze u našu kancelariju da štampaju tekstove, bilo je zaista bazično. Tako je, od te dve osobe, počela da se formira zajednica. Na taj način je pokrenuta ova trans grupa. (intervju s LI)

Kako izgleda feministička radikalna solidarnost

U svetlu složenih problema, sagovornice su snažno zagovarale kritičko samopreispitivanje i samorefleksiju kako na ličnom tako i na grupnom planu. To se čak može postaviti i kao sistematski zadatak (na primer s nekom vrstom protokola koji bi ispitivao da li je prostor pristupačan za siromašne žene, za seksualne radnice, za trans žene koje su seksualne radnice i slična ukrštanja). Ova ispitivanja usmeravaju naše kretanje ka pitanjima koja izazivaju najveću društvenu nelagodu, koja podstiču polemiku, protivrečnosti ili nasilje. Sagovornica koja je više od decenije radila na polju nasilja nad ženama to je istakla na sledeći način:

Sigurno bih se sećala da smo ikada primile poziv za pomoć od trans osobe. Bilo je i drugih teških situacija, na primer kada su lezbejke zvale iako smo svi znali da su lezbejke uključene u osnivanje tih feminističkih službi. Lezbejka zove jer ju je prebila žena. Toliko ćutimo o ovoj vrsti nasilja! Ali čekaj, evo, tu je paralela između lezbejki i trans žena. (intervju s BJ)

U skladu sa zahtevima za samopreispitivanjem, neki aktivistički odgovori na problem tokenizacije angloameričkih pojedinačnih slučajeva nasilja, koje obično iznose TERF, ukazuju na nedostatak suočavanja s nasiljem među lezbejkama. Pomeranje fokusa i gledanje na trans žene isključivo kao na potencijalne silovateljke lezbejki i žene koje tuku žene, način je da se veći deo nasilja pretvori u tabu, upravo tamo gde postoji rizik od nasilja počinjenog među samim lezbejkama. S druge strane, kao što je istakla jedna sagovornica, može doći do izvesne tabuizacije usled „političke korektnosti”, gde se ne rešavaju pojedini slučajevi maltretiranja trans osoba u trans-inkluzivnim grupama. U borbi protiv nasilja nad ženama, sagovornica je zaključila da su lezbejke i trans osobe ključne za feminističku solidarnost:

Mi uključujemo lezbejske i trans osobe zato što je to ključno za naše prakse solidarnosti. Upravo to za mene znači radikalna solidarnost (iz intervjua sa LT).

Kada se uspostavlja na raskršću klase, rase i nacije, solidarnost deluje kao univerzalna, ali i kao specifična. Insistiranje na univerzalnosti solidarnosti počiva na ideji zajedničkog koja se razlikuje od konteksta do konteksta. Dakle, ono što se na datom mestu smatra radikalnim, neizbežno će se promeniti i može se razumeti samo na nivou radikalne slobode (radikalne) drugosti. Sledeće iskustvo pokazuje koliko je teško sprovesti radikalnu solidarnost u delo:

Posle međunarodne lezbejske konferencije u Beču, koja se održala van centra grada i bila je trans-inkluzivna, srele smo grupu lezbejki koje su kuvale za migrante na demonstracijama za podršku migrantima. Ispostavilo se da su isključive prema trans osobama. Poveo se razgovor i odlično smo se razumele po mnogim drugim pitanjima, ali smo se uzdržale od razgovora o trans osobama. Jedna od nas dovela je u pitanje dalju saradnju s njima s obzirom na to da smo se interseksionalno dobro povezale, ali ne i po pitanju trans osoba. Zapitale smo se da li je zaista potrebno da se bira između saradnje s TERF ili s „finim” liberalnim feministkinjama. (intervju s autorkom)

Uspostavljanje radikalne solidarnosti deluje jednako teško, ako ne i utopijski, kao i uspostavljanje zajedničkog stava u konačnom cilju koalicionih feminizama, to jest rodne ravnopravnosti i emancipacije. Preobražaj sadašnjeg pokreta i otvaranje za „zajednički rad na zajedničkim ciljevima i zajedničkom pokretu” (intervju s LE i LA) ne odnosi se samo na feminizam već i na naše LGBT aktivizme, najviše zbog toga što su, kako su sve sagovornice tvrdile, LGBT aktivizmi pretežno fokusirani na gej muškarce, a trans osobe su, sve donedavno, bile „najčutljiviji deo LGBT zajednice” (intervju s LI).

Različiti aspekti ideološkog sukoba manifestuju se u kontroverzama oko finansiranja, što je standardna komponenta argumenata za isključivanje trans osoba:

Napetost se takođe stvara oko lažne dileme o LGBT organizacijama, za koje se kaže da oduzimaju novac ženskim organizacijama. Mnoge žene zaista veruju da je to istina. Pošto sam upoznata s politikom finansiranja, u našoj zemlji to definitivno nije slučaj. (intervju s LI)

U odnosu na trans-isključive aktivistkinje ili one kojima je još uvek neprijatno zbog trans pitanja, ispitanice snažno veruju u moć ubeđivanja i obrazovanja. Važno

im je da misle da su neke isključive pozicije samo privremene, što je bitno u slučaju mlađih aktivistkinja koje su sklone tome da odmah „kenseluju te osobe”. Emocionalno nabijene reakcije, umesto procesualnog pristupa, mogu obeshrabriti ljude da se odluče za prihvatanje. U svakom slučaju, važno je imati priliku da se iskusi produktivno epistemičko trvenje različitih pogleda u cilju unapređenja znanja (Medina, 2013). Kako su izjavile sve sagovornice, nakon početne konfuzije, prikazane metaforom brodova koji lutaju kroz noć, neumornim edukovanjem i debatom stečena su izvesna iskustva. Zbog njih već možemo svedočiti rastućim talasima prihvatanja i izgradnje koalicije protiv anti-trans pozicija prisutnih u postjugoslovenskom lezbejskom feminističkom prostoru.

Zaključak: Ka trans feminističkim koalicijama

U ovom radu osvrnula sam se na pitanje predmeta feminizma i istoriju lezbejskog „uključivanja” u feminizam s ciljem da podržim stvaranje koalicija zasnovanih na feminističkoj radikalnoj solidarnosti s trans osobama na postjugoslovenskom prostoru. Lezbejsko feminističko iskustvo može biti ključno za takve političke prakse, jer su lezbejstvu bili potrebni vreme i trud da bi postalo prepoznato kao „legitiman” učesnik u feminističkoj emancipaciji. To je upravo proces kroz koji sada prolazi transrodnost zahtevajući novu, otvoreniju koncepcija roda.

Vođena sopstvenim aktivističkim iskustvom od sredine devedesetih i dokumenta nastalih nakon četiri jugoslovenska feministička skupa (1987–1991), želela sam da osvetlim paralele između *lezbejske i trans nevidljivosti*, s jedne strane, i između njihovih napora i prepreka da se smatraju feminističkim subjektima i na taj način postanu *subjekti feminističke solidarnosti*, s druge. Koncept radikalne solidarnosti može se dovesti u vezu sa širim pojmom „radikalne imaginacije”, koji se odnosi na društvene pokrete (Haiven i Khasnabish 2014) i ideju „mrežne solidarnosti” koja se „ne postiže nauštrb razlika, već odnosima koji čuvaju razlike” (Medina 2013: 308). Takođe je kompatibilan sa idejom *bell hooks* o „intersekcionalnoj preobražajnoj solidarnosti” (hooks 1984), koja se može uskladiti sa idejom feminističkih koalicionih pokreta zasnovanih „ne na esencijalističkim već na transformacionim identitetima”. Takav pristup, povezan s principom pravde unutar marksističke koncepcije radikalne solidarnosti Ann Ferguson (2009), otvara prostor i za doprinos trans osoba ženskim studijama i feminizmu uopšte (Bettcher 2015).

Štaviše, teme o kojima sam razgovarala sa sagovornicama u bliskoj su vezi s pojmom *granica* kom se ne pristupa samo u smislu podela, već pre svega kao mestu rodne i seksualne razlike, nove artikulacije feminističke subjektivnosti, kapiju koja je otvorena za ispitivanje i revitalizaciju feminističke tradicije, politički prelaz između privatnog i javnog onako kako je kontekstualizovan u lezbejskoj i trans nevidljivosti, filtriranje informacija između sigurni(ji)h aktivističkih prostora, i most između različitih feminističkih koncepata.

Skoro sve ispitanice dotakle su se teme bezbednijih prostora ukazujući na relevantnost trenutnog isključivanja trans, ali i LGB osoba iz feminističkih prihvat-

lišta. Bezbedniji prostori mogu se shvatiti na dva načina: kao prihvatilišta za žrtve nasilja ili kao prostori koji su otvoreni za deljenje afiniteta unutar grupe – još jedno nasleđe fokusa radikalnog lezbejskog feminizma na zbrinjavanje i povezanost koje treba preneti u nove kvir zajednice (Rudy 2001). S tim u vezi, boreći se s TERFizmom, sagovornice su naglašavale poverenje u procesualnost, bilo kroz obrazovanje (posebno protiv nekritičkog „kopiranja” iz angloameričkih konteksta), ili kroz ograđivanje štetnih, isključivih stavova kao privremenih sve dok se ne preobrazu u inkluzivne. Međutim, to nije uvek lako postići, posebno u slučajevima nelagodnosti ili konzervativizma u vezi s rodom i seksualnošću, ili onda kad se opaženi nedostatak priznanja feminističkih dostignuća (drugog talasa) poklapa sa optužbama u vezi s finansiranjem i njihovim korišćenjem u političke svrhe (Bakić 2020).

Jedan izvor radikalne solidarnosti je i u ličnom iskustvu sagovornica da su trans žene žene koje imaju isto toliko problema sa svojom „ženskošću” koliko i lezbejke. Kritikujući ideju da imaju zajedničko iskustvo o tome šta znači biti žena (Mikkolla 2019), sagovornice su se osvrnule na „nejasne granice između buč i trans identiteta” (Manders 2020). Drugi izvor solidarnosti se shvata politički, u doživljaju sebe i trans osoba kao društveno nevidljivih, prekomerno seksualizovanih i višestruko ugnjetenih. Ideja radikalne solidarnosti vodi nas od samorefleksivnih praktičnih pitanja, poput onog kako isključujemo druge ljude svojim postupcima ili nedostatkom postupaka, do razmišljanja o tome kako smo i same potlačene.

Konačno, tenzije povezane s TERF-om rezultiraju sve većim nedostatkom koalicione saradnje, posebno u okviru kapitalističkog korporativnog sistema finansiranja NVO, koji usađuje sukobe između nevladinih organizacija. To se pokazuje kao važna tačka razdora u borbama poput onih oko kontrole nad sopstvenim telom. Potreba za koalicijom posebno je izražena u vreme pisanja ovog rada, kada je mađarski parlament (sused Slovenije, Hrvatske i Srbije) zabranio zakonsko rodno prepoznavanje za trans i interpolne osobe (Transvanilla 2020: na internetu). To podrazumeva direktno nametanje autoriteta koji želi da odlučuje o našim imenima, telima i rodu, i poziva na konsolidaciju protiv zajedničkog neprijatelja. U tom pogledu, umesto da budu prepreka, iskustva nebelih žena, lezbejki i kvir feministkinja mogu biti ključna za to da solidarna, a ne normativna inkluzija za koju se lezbejke i/ili nebele žene bore kao feministkinje (Heyes 2003), na nestabilnom političkom prostoru kakav je naš, postane politički izbor i šansa za pravedniju budućnost.

Literatura

- Arruzza, C. (2013) *Dangerous Liaisons: The Marriages and Divorces of Marxism and Feminism*. Pontypool: Merlin Press, Resistance Books i IIRE.
- Bakić, A. (2020) „TERF: radikalna desnica u feminističkom ruhu”, *Vox Femina*, 29. decembar [onlajn]. Dostupno na: <https://voxfeminae.net/pravednost/terf-radikalna-desnica-u-feministicom-ruhu/> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Banč, Š. (1996) „Lezbejska-feministička teorija”. Prev. Nataša Milenković i Zorica Mršević. *Feminističke sveske* br. 5–6. Beograd: Autonomni ženski centar.

- Banč, Š. (1997) „Ženska ljudska prava u ratu i ratnim sukobima”. Prev. Slavica Stojanović, *Feminističke sveske* br. 9–10. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Banč, Š. (1997) „Samoodređenje i politički opstanak”. Prev. Aleksandra Vesić. *Feminističke sveske* br. 7–8. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Bettcher, T. M. (2015) „Intersexuality, Transgender, and Transsexuality”. U: Disch, L. i Hawkesworth, M. (ur.) *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online. DOI:10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.21
- Bettcher, T. M. (2014a) „Trapped in the Wrong Theory: Rethinking Trans Oppression and Resistance”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 39(2), 383–406.
- Bettcher, T. (2014b) Stanford University Metaphysics Research Lab. „Feminist Perspectives on Trans Issues”. U: Zalta, E. N. (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (izdanje jesen 2020) Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/feminism-trans/> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Bilić, B. (2020) *Trauma, Violence, and Lesbian Agency in Croatia and Serbia: Building Better Times*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. i Radoman, M. (ur.) (2019) *Sisterhood and Unity: Lesbian Activism in the (Post-) Yugoslav Space*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. i Kajinić, S. (ur.) (2016) *Intersectionality and LGBT activist politics: Multiple others in Croatia and Serbia*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilić, B. i Janković, V. (ur.) (2012) *Resisting the Evil: (Post-)Yugoslav Anti-War Contention*. Baden-Baden: Nomos.
- Burns, K. (2019). „The rise of anti-trans “radical” feminists, explained”, *Vox*, 5. septembar [onlajn]. Dostupno na: <https://www.vox.com/identities/2019/9/5/20840101/terfs-radical-feminists-gender-critical> (Pristupljeno 31. decembra 2020) Bunch, Ch. (1987). *Passionate Politics*. New York: St. Martin’s Press.
- Burcar, L. (2015) *Restavracija kapitalizma: Repatriarhalizacija družb*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Butler, J. (1999) *Gender Trouble: feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Čolović, N., Gonan, L. i Gonan, M. (2020) „Feminizam i transfobija”. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2020/12/feminizam-i-transfobija.html> (Pristupljeno 31. decembra 2021)
- De Lauretis, T. (2003). „When lesbians were not women*”. *Labrys, études féministes*. Specialni broj, septembar 2003. Dostupno na: <https://www.labrys.net.br/special/special/delauretis.htm> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- De Lauretis, T. (1990) „Eccentric Subjects: Feminist Theory and Historical Consciousness”, *Feminist Studies*, 16(1), str. 115–150.
- Dobnikar, M. and Pamuković, N. (eds.) (2009) *Ja ti one... Za nas: Dokumenti jugoslovenskih feminističkih skupova*. Ljubljana: Vita Activa i ROSA Centar za žene žrtve rata.
- Đurić, D. (2011) „Feministički i ženski časopisi u postjugoslovenskim kulturama”. U: Petrović, J. I Arsenijević, D. (ur.) *Pro femina special issue*, 263–282. Fond B92: Belgrade.
- Enke, A. F. (ur.) (2012) *Transfeminist Perspectives in and beyond Transgender and Gender Studies*. Philadelphia: Temple University Press.

- Ferguson, A. (2009) „Feminist Paradigms of Solidarity and Justice”. *Philosophical Topics*, 37(2), 161–177.
- Gržinić, M. (ur.) (2018) *Border Thinking. Disassembling Histories of Racialized Violence*. Berlin: Sternberg Press.
- Gržinić, M. i Stojnić, A. (2014) „From Feminism to Transfeminism: from Sexually Queer to Politically Queer.” U: Kosmala, K. (ur.) *Sexing the Border: Gender, Art and New Media in Central and Eastern Europe*. Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 231–252.
- Haiven, M. i Khasnabish, A. (2014) *The Radical Imagination: Social Movement Research in the Age of Austerity*. London: Zed Books.
- Heyes, C. J. (2003) „Feminist Solidarity after Queer Theory: The Case of Transgender.” *Signs*, 28(4), 1093–1120.
- Hooks, B. (1984) „Sisterhood: Political Solidarity Between Women.” U: hooks b. (ur.) *Feminist theory from margin to center*. Boston: South End Press.
- Huks, B. (1998) „Čvor nadmoći belaca (intervju sa Marijom Nadoti)”. Prev. Jasmina Tešanić. *Feminističke sveske* br. 11 - 12. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Huks, B. (2006) *Feministička teorija: Od margine ka centru*. Prev. Milica Minić. Beograd: Feministička 94.
- Hughes, D., Mladjenovic, L. i Mrsevic, Z. (1995) „Feminist Resistance in Serbia”, *European Journal of Women's Studies*, 2(4), 509–532. DOI: 10.1177/135050689500200406.
- International Federation for Human Rights. (2018) „EU / Poland: LGBT + rights and abortion left behind (report)”. Dostupno na: <https://www.fidh.org/en/issues/lgbt-rights/eu-poland-attacks-against-lgbt-rights-and-abortion-left-behind> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Iveković, R. (2005) „Borders and Partitions: Exception as Space and Time” (Abstrakti sa konferencije *Polemos, Stasis ... War, Civil War*, 24.–27. jun 2005. National Chiao Tung University. Tajvan: Centar za humanistiku i društvenu teoriju.
- Jones, Ch. and Slater, J. (2020) „The toilet debate: Stalling trans possibilities and defending ‘women’s protected spaces’”, *The Sociological Review*, 68(4), 834–851.
- Kancler, T. (2013) „Tongue Untied, Tongue with Tongue. Mining the Binary Matrix” *Identities: Journal for Politics, Gender and Culture*, br. 10, 1-2, 14–19.
- Kašić, B. (2015) „Političnost antiratnog djelovanja.” U: Bilić, B. i Janković, V. (ur.) *Opiranje zlu: (Post)jugoslavenski antiratni angažman – Zbornik*. Zagreb: Jesenski i Turk, 263–280.
- Koletnik, A. (2014). „Cisseksizem ni feminizem”. Dostupno na: <https://spol.si/blog/2014/11/13/cisseksizem-ni-feminizem/> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Kuhar, R. i Paternotte, D. (2017) *Anti-gender campaigns in Europe: mobilizing against equality*. London; New York: Rowman and Littlefield International.
- Lazić, R. i Urošević, M. (ur.) (2016) *Buntovnica s razlogom: Biljana Jovanović*. Beograd: Žene u crnom.
- Lord, O (2001) *Sestra autsajderka. Eseji i govori*. Prev. Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 - Žene u crnom.

- Lugones, M. (2008) „The coloniality of gender”, *Worlds and Knowledges Otherwise*, Proleće 2008, 1–17. Dostupno na: https://globalstudies.trinity.duke.edu/sites/globalstudies.trinity.duke.edu/files/file-attachments/v2d2_Lugones.pdf (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Manders, K. (2020) „The Renegades”, *The New York Times*, 13. april [onlajn]. Dostupno na: <https://www.nytimes.com/interactive/2020/04/13/t-magazine/butch-stud-lesbian.html> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Medina, J. (2013) *The Epistemology of Resistance: Gender and Racial Oppression, Epistemic Injustice, and Resistant Imaginations*. New York: Oxford University Press
- Mikkola, M. (2019, jesenje izdanje) „Feminist Perspectives on Sex and Gender”, u: Zalta, E. N. (ur.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (jesenje izdanje 2019). Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/feminism-gender/> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Miškovska Kajevska, A. (2017) *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. New York and London: Routledge.
- Mladenović L. (2001) „Notes of a feminist lesbian during wartime”, *The European Journal of Women's Studies* 8(3), 38–392.
- Mladenović L. (2016) „Foreword: Searching for our lesbian nests in Yugoslavia and after”. U: Bilić
- B. i Kajinić S. (ur.) *Intersectionality and LGBT Activist Politics: Multiple Others in Croatia and Serbia*. Palgrave Macmillan, v–xiv.
- Moya, P. M. L. (1997) „Postmodernism, ‘Realism,’ and the Politics of Identity”. U: Alexander, M. J. i Mohante, Ch. T. (ur.) *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*. New York: Routledge, 125–150.
- Oblak, T. i Pan, M. (2019) „Yearning for space, pleasure, and knowledge: autonomous lesbian and queer feminist organising in Ljubljana”, U: Bilić, B. and Radoman, M. (ur.) *Lesbian activism in the (post-)Yugoslav space: sisterhood and unity*. London: Palgrave Macmillan, 27–59.
- Olasik, M. (2015) „Location, location: Lesbian performativities that matter or not”. U: Browne, K. i Ferreira, E. (ur.) *Lesbian geographies: Gender, place and power*. London: Routledge, 201–218.
- Pan, M. (2014) „Pravljinični gambit: filozofska analiza pravljice o premeni spola”. U: Bahovec, E. D. (ur.) *Uganka, skrivnost, čudež ali naključje?* Ljubljana: Društvo za kulturnološke raziskave, 107–139.
- Pan, M (2021) „Ker pravljinični svet ni za vse”, *Mladina*, br. 7 (19. 02. 2021) Dostupno na: <https://www.mladina.si/205217/ker-pravljicni-svet-ni-za-vse/> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Pan, M (2022) „Orodje populizma: zakaj so v toliko državah na udaru ravno pravice žensk, lezbijk, gejev in transspolnih oseb”, *Mladina*. br. 13 (1. april 2022), 52–53.
- Pearce, R., Erikainen, S. i Vincent, B. (2020) „TERF wars: An introduction”, *Sociological Review*, 68(4), 677–698.
- Popović-Srdanović, D. (1996) „Volja za promenom: Poetski put Adrijen Rič”, *Pro Femina: časopis za žensku književnost i kulturu*, br. 8. Zagreb, 133–144.

- Poštić, J., Đurković, S. i Hodžić, A. (2006) *Kreacija spola/roda*. Zagreb: Ženska soba.
- Poštić, J. i Hodžić, A. (2005) *Transgressing gender: Two is not enough for gender (e) quality: The conference collection*. Zagreb: CESI i Ženska soba.
- Preciado, P. B. (2018) *Countersexual Manifesto*. Columbia University Press, 2018.
- Puača, M. (ur.) (2006) *Preparing a Space*. Belgrade: Queer Belgrade Collective.
- Rich, A. (1979) *On Lies, Secrets, and Silence. Selected Prose 1966–1978*. New York: WW Norton & Co.
- Rič, A (1996) „Dvadeset jedna ljubavna pesma” Prev. Lepa Mladenović. *Feminističke sveske* br. 5 - 6. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Rič, A (1997) „Žene i čast: beleške o laganju”. Prev. Milica Minić i Nataša Milenković. *Feminističke sveske* br. 7 - 8. Beograd: Autonomni ženski centar.
- Rich, A. (2003) *O lažima, tajnama i šutnji: izabrani prozni tekstovi: 1966–1978*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Rudy, K. (2001) „Radical Feminism, Lesbian Separatism, and Queer Theory”, *Feminist Studies*, 27(1), 191–222.
- Sekulić M. N. (2019) „O “prirodi” jednog političkog spora: heteronormativnost, transrodnost i ugrožavanje prava žena”, (1. august 2019). Dostupno na <https://www.noviplamen.net/author/nada-sekulic/> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Straub, K. i Epstein, J. (ur.) (1991) *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*. New York: Routledge.
- Stryker, S. i Bettcher, T. (2016) „Introduction: Trans/Feminisms”, *TSQ* 3(1-2), 5–14.
- Špehar, A. (1994) „Lesbians in Croatia”, *War Resisters’ International*. Dostupno na: <https://wriirg.org/en/story/1994/lesbians-croatia> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Transvanilla. (2020) „Legal gender recognition (LGR) for Hungary!” [onlajn]. Dostupno na: <http://transvanilla.hu/home/news/legal-gender-recognition-lgr-for-hungary> (Pristupljeno 31. decembra 2020)
- Wittig, M. (1992). *The straight mind and other essays*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Zaharijević, A. (2019). „Spaljivanje u 21. veku. Šta stoji iza “rodne ideologije”?”, *Kultura*, 163, 28–45.
- Zaharijević, A. (2012). *Neko je Rekao Feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka. 4. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: SOC, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE.
- Živković. L. (ur.) (2015). *Hronologija 20 godina Labrisa organizacije za lezbejska ljudska prava 1995-2015*. Belgrade: Labris, 15–19.

Maja Pan

TOWARDS TRANS FEMINIST COALITIONS IN THE POST-YUGOSLAV SPACE: BUILDING FEMINIST RADICAL SOLIDARITIES

Abstract: The conflict between trans-inclusive and trans-exclusionary radical feminists (TERFs) has recently erupted in the post-Yugoslav space, adding to the urgency of embracing trans-feminism. In order to forge the ground for such feminist orientation, this paper interweaves two theoretical reflections: the subject of feminism, and the historical lesbian experience of becoming 'included' with/in it. Beginning with the idea that, similarly to trans, it also took time and effort for lesbianity (see discussion on this concept in the article) to be recognised as a 'legitimate' subject of feminist emancipation, I extend Wittig's negation of lesbian womanhood to trans women. With this in mind, I argue that feminist radical solidarity requires an open-ended, liminal conception of gender. I then draw upon nine interviews with seven cis-gender, one non-binary, and one genderqueer lesbian activist from the post-Yugoslav space to explore the ways in which they endeavoured to bring about feminist radical solidarity in their activist engagement. I conclude that solidarity, rather than normative inclusion that we, lesbians, fought for as feminists, should eventually be put at the service of trans-feminism. In this manner, trans-feminism can become an integral part of women studies, trans women can be recognised as subjects of feminism, and trans persons embraced as our political and personal allies.

Keywords: feminism, lesbian activism, solidarity, TERF, post-Yugoslav space